

TÜRKMEN ŞYGRÝETINDE DURMUŞ HAKYKATYNYŇ ÇEPER BEÝANY

Nurnabat Gurbangulyýewa

*Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri*

Tekstiň düünişi: Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi şahyr Mämmed Seýidow. 1925-nji ýylda Ahal welaýatynyň Bäherden etrabynyň Durun obasynda dünýä inýär. Orta bilim alýar. Täjigistanda üç ýyllap gulluk edýär. Goşun gullugyndan gaýdyp gelenden soň, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň dil we edebiyat fakultetine okuwa girýär.

Esasy sözler: Şygryýet, tema, tebigat, Watan, çeperçilik, şahyranah gahryman.

Türkmen şygryýetiniň çeperçilik gözlegler bilen baýlaşsýny, döwrüň möhüm meselesine sesleniş ukybyny, okyjysynyň talabyny ödeýiş güýjüni öwrenmek, edebiyaty öwreniji alymlaryň ylmy-nazary garaýyşlaryny, edebi, ylmy seljermelerini anyklamak çeper edebiyatyň we edebiyaty öwreniş ylmynyň geljeki ösüşine, kämilleşmegine badalga bolýar. Döwrüň ösüşini, jemgyýetiň täze-täze talaplaryny duýgy äleminiň hyjuwy bilen okyja ýetirmekde türkmen şygryýetiniň üstünliklerini seljermek şu günki günün edebiyaty öwreniş ylmynyň baş wezipesi bolup durýar.

Edebiýat haýsy halka degişli bolsa-da, olarda döredilýän eserleriň baş mazmuny ynsan, onuň durmuşy bilen baglanyşykly meseleler bolýar. Tebigat, älem giňişligi, haýwanat, ösümlük dünýäsi bilen baglanyşykly döredilen eserler hem adama dahylly bolanda, çeper mazmuna eýe bolýar.

XX asyryň türkmen şygryýetinde Watan, ene, ene toprak, zähmet, ahlaklylyk, ynsanperwerlik tebigat temasy bilen birlikde bedew, Garagum meselesiniň hem işjeňlik tapmagy şygryýetde durmuş wakalarynyň täsiri bilen şygyr gahrymanynda emele gelýän duýgynyň, pikirini beýan edilişinde jemgyýetçilik mazmunyň aýdyňlaşmagynda ýüze çykýar. Gürrüni edilýän döwürdäki türkmen şygryýetiniň mazmunyndaky we ideýasyndaky özgerişlikleri şahyrlaryň liriki gahrymanlarynda emele gelen duýgy, pikir arkaly beýan edendikleri bilen görmek bolýar.

Geçen asyryň aýaklarynda şygryýetiň ösüşinde özleriniň döredijiligi bilen mynasyp goşant goşan şahyrlar barmak basyp sanardan köp. Şolaryň biri hem Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi şahyr Mämmed Seýidow.

Şahyryň çeper pikirlerişi çagalık döwrüniň wakalaryndan özen alyp gaýdýar. Oba durmuşy, tebigat gözelligi, şahsyýet gatnaşyklary bir aýlaw goşulyp, şahyryň döredijilik gözýetimi bilen giňelýär, okyja ýetirilýär:

“Ýüzüň göge tutup, synlan günleriň
Ak towugyň seçip giden jüýjesin,
Töweregne kenizlerin üşürüp,
Mahym gyzyň seýle çykan gijesin.

Ter ot ýaly howasyna daňlaryň,
Gyrmyzy bägülleň geren penjesin.
Ertekisi bilen Üzümgül ejäň,
Tomus asmanyň mahmal gijesin.

Aram-aram ýatlaýarmyň?” diýip, sen
Soňky sargydyňda sorapsyň ýenem,
Ýatlamak üçin unutmak gerek,
Unudyp bilmedik ýatlasyn neneň! [1. 88].

Şahyryň gözlerinde surat bolup galan çagalık wakalary döredijiliginiň özenine siňipdir. Çagalıkda hakydaňa ýazylan zatlar *daşa ýazylan ýaly* diýlen söz düzümi ýokarky bentlerin çeperçilik beýany bolup, şygryň aýtjak bolýan pikirini ýüze çykarýar.

Bentleriň her bir setirinde ulanylan çeperçilik serişdeleri özüniň hususylygy bilen türkmen şygryýetiniň ýüzüniň şygrysaýyn täzeçillige, kämillage tarapdygyny görkezýär. Birinji bendiň ikinji setirinde asman ýyldyzlary “Ak towugyň seçip giden jüýjesi” diýlen metafora bilen aňladylyar. Metafora edilip alnan sözler hem öz içinde iki sany epitetli — “ak towuk, seçilip gidilen jüýje” diýen aýyklaýjy sözler getirilýär. Bu şahyryň kompozisiýany özboluşly görmüşde gurmaga tejribesiniň, çeper oýlanmalarynyň giňdigini, hususydygyny görkezýär.

Şygryýetde obrazlylygyň — duýgyny döreden zatlaryň çeper keşbiniň ruhulykdan maddy mazmuna öwürilmeginde çeperçilik serişdeleri uly hyzmaty ýerine ýetirýär. Şol çeper hyzmatyň üsti bilen okyjy hut şahyryň duýgy bilen dolan dünýäsinden, liriki gahrymanyň täsirleniş güýjünden maddy we ruhy

düşünjeleriniň ösendigini duýýar. Şygyrda duýgular, pikirler okyjynyň oýlanmalarına ýol açýar. Şahyryň gahrymany tebigatyň içinde geçen çagalyk dünýäsiniň bilesigeliji, soragly nazary bilen synlan zatlarynyň syrlyryna, kanunalaýyklygyna göz ýetirmek üçin oýlanmalara batýar.

Şygryýetde keşp döretmegiň hususy tärleri epitetleriň ýerlikli ulanylmagy bilen ýüze çykarylýar. Şeýle mysala seredip göreliň:

Synlaýan çykarman sesim-üýnümi,
Her garyş ýer ýatladyp dur düýnümi.
Çöpläp ysmanagyň, gyzyl düýbüňi.
Ýelmigin iýdigim ala meydanlar [1.20].

Dökülipdi munda ilki derim meň,
Ýetipdi şu ýerde ganat-perim meň,
Gaty kändir görüp, söýen ýerim meň,
Gerekden deregi Arwazyň agzy [1.29].

Bentlerde Watan düşünjesi “ala meydanlar, Arwazyň agzy” diýen epitetli sözler bilen aňladylyp, ol düşünjeler has çuňlaşyp, giňäp, tutuş uly Watana bolan söýginiň edebi aňladylmasyna öwrülýär. Bentleriň hyjuwly ruhbelent- liginde Watana, ýurduň gözəl tebigatyna bolan buýsanç, guwanç duýgusy şygyrlaryň bentlerini baglanyşdyrýar, gurluşyny berkleşdirýär. Watana bolan söýgüsi, ilkinji nobatda, şahyryň gahrymanyna ylham berýän çeper çeşme bolup, ol çeşme dury hem tämiz, mukaddes hem bakydyr. Ondan ylham almak hem has ýakymly, täsirli, şonuň bilen birlikde hem jogapkärli. Watanyň önündäki borjuňa ahlak taýdan wepalylydygynyň açmak üçin ýüregiňi dökmeli. Ondan okyjynyň nämeler öwrenip, pikirini, watançylyk duýgusyny artdyrjakdygyna göz ýetirmeli.

Maddy nygmatalary açýlýan tebigat şahyryň “meni” üçin ruhy taýdan egsilmez baýlygy berýär. Ynsan üçin tebigat gözelligi dörediji bolup, daşky gözelligiň ahlak gözelligine öwürilmeginde ynsanyň psihologik pikirleniş endigi, filosofiki garaýşy zerur bolýar. Şahyr “Dökülipdi şunda ilki derim meň” diýip, zähmet deriniň durmuşda arassa ahlak deri bolup kalba siňýändigini çeper görnüşde beýan edýär. Şahyra şahyranalyk ylhamy Watanyň tebigaty açýlypdyr.

Garagumy hyrsyz, mähirsiz, jokrama yssydan başga “baýlygy” bolmadyk çöl saýylan döwrüň bu ýalňyşyny edebiýatyň täze sahypasy-asyryň aýagyndaky döredijilik ýoly düzetti. Garagum täze tema bolup türkmen edebiýatynyň dürli žanrlarynda hossarly boldy. Mämmet Seýidowuň liriki gahrymany hem Garaguma hossar çykanlardan. “Yssy Garagumy ýakyp-ýandyryp barýar” diýýän adamlara şahyryň jogaby şeýle:

Nirde bolsam ýada düşer her zaman,
Ýok, siz oňa dowzah diýip gargamaň.
Arzuwym meň hatabynda arwanaň
Go:llaryn döreyin Garagumuň men [1.58].

Şahyr parallelizmden (garşydaşlyk, manydaşlyk, ugurdaşlyk düşünjeleri aňladýan sözlerden) ýerlikli peýdalanýar. Garagumuň tomus günlerindäki jokrama yssysy gysyň sowuk günleri bilen çalşyrylýar. Garagumuň özboluşly tebigaty ony söýýänler üçin jennete taý. Gumdaky kyrk gulaç guýularyň suwy, derde derman düýe çaly tomsuň yssysyny ýeňýän zatlar. Olaryň gadyryny bilmek üçin bu ýerlere mähriban nazaryň bilen garamaly. Watanyň bir künjegi bolan Garagumuň baýlygyna guwanmagy başarmaly. Ine, şonda seniň watansöýüjilik duýgyň bu sähranyň her bir otuny-çöpüni, depesini gyzgyn mähir bilen kabul eder. Onuň ajaýyp tebigatynyň türkmeniň bereketli saçagydygyna göz ýetirersiň. Liriki gahrymanyň Garagumuň keşbinde gözelligi, mähremligi görmegi okyjysyna ýatlatmak üçin “guba mahmal” ýaly meňzetmäni ulanypdyr:

Guba çägäm meňzär guba mahmala,
Şalam bersem ýüzüm tutup bahara,
Ýene bir inmeli bolsam jahana,
Göwsünde ineyin Garagumuň men [1.58].

M.Seýidowuň döredijiliginde hem dokumental poemalar giňden orun alypdyr (Şahyryň döredijiligine degişli dissertasiýa işi ýazylanda, poemalary ylmy barlaga çekilmändir). Şahyryň şol poemalarynda aýdym-saz sungatynyň sütün – sütün halypalarynyň ussatlygyna, zähmetde, Watan goragynda, ýaşlara bilim bermekde il üçin hyzmat bitiren adamlaryň zähmetine uly hormat goýulýar. Diýmek, ussatlygy görmek, duýmak, ilki bilen ussatlara başardýar. Şygryýetde sungatyň keşbiniň janlandyrylyp başlanmagy edebiýatyň bu žanrynyň täzeçe, baý mazmuna eýeligini berkidip gelyändigini edebi önüm bilen ykrar edýändigine şaýatlyk edýär. Şahyryň “Jepbar we dutar”, “Durun mukamy”, “Bagşy” poemalary türkmeniň bagşy-sazandalaryna bagyşlanyp ýazylan iri göwrümlü eserlerdir. Poemalaryň gahrymany okyjy üçin tanyş adamlar. Olar türkmen aýdym-saz sungatynyň ussatlary. Olaryň ýerine ýetiren aýdymalaryny, çalan sazalaryny radioýaýlym arkaly her gün diňleýärler.

Çeper edebiyatda sungatyň keşbiniň döredilmegi hem edebi täzeçilligi bilen tapawutlanýar. “Jepbar we dutar” poemasy Türkmenistanyň halk artisti Jepbar Hansähedowa bagyşlanýar. Öz döwüründe gadyry bilinmedik ussatlara irde-giçde sarpa goýuljakdygyna ynam şahyryň kalbyndan çykyp, eserlerine siňipdir. Sungat bolsa hemişe halkyň özi bilen ýaşamagyna dowam edýär.

M.Seýidowynyň özboluşly kompozisiýa guruş usuly bar. Şahyryň “Jepbar we dutar” poemasy liriki gahrymanyň türkmen mukamyny diňläp, lezzet alyp, ondan ganyp bilmän, ýene-de radionyň nurbatyny towlaýan pursady bilen başlanýar:

Towlaýaryn radionyň burmasyn,
Ýaňlanýar dutaryň şirin owazy.
Ýürek neneň böküp-towsup durmasyn.
Men şu sazyň, şu owazyň gurbany,
Baryp açýan penjirämi, lowurdap
Daňylydyz üstüme abanyp gelyär.
Ajap howa süýt garylan kofe deý
Gündogar al öwsüp, agaryp gelyär [1.181]

Sungat bilen tebigat şahyryň kalbyna lezzet bolup siňýär. Bu görnüş diňe bir şahyryň däl, tutuş halkyň daňdan şirin mukam bilen oýanyp, süýji arzuwlar bilen säheri garşylaýandygyny janly suratda göz önüne getirýär. Janly pikirler sygyr sungatynyň çeperçilik bezegini emele getirýär. Şahyryň pikiri, duýgusy halkyň islegi bilen gabatlaşýar. Türkmen halky aýdym-saza hormat goýýar. Bu sungaty kesp edinen ussatlara ýürek törüniň çuňundan orun berýär.

Daňyň atanyňy buşlaýar maňa,
Dilewar serçeler menden öň örüp.
Bir seretsem radionyň ornunda
Jepbar otyr ýeňin tırsegne düýrüp.
Nähili duşuşyk, niçiksi ykbal,
Nädiň düşdi, dostum, muňa didaryň?!
Öňki bolşuň, üýtgemänsiň henizem,
Goltugynda şol gadymy dutaryň [1.181].

Sazandanyň radioýaýlym arkaly ýaňlanan sazy hem edil onuň özi bar ýaly diňleýjiniň kalbyna ornaýar. Jepbar sazandanyň hereketleri bilen onuň dutar çalşy janly suratda okyjynyň göz önüne gelyär. Ýeňini çermäp, saz çalyň sazandanyň barmaklary gudratly dutaryň kirişleriniň üstünde täsin mukam döredýär. Şol mukamlar, sazlar halkyň ruhy joşgunyna goşulyp, içki dünýäsine ynam hem belent söýgi bolup garylýar. Ussat sazanda Jepbar Hansähedowyň adamkärçilik sypatlary şu bendiň üsti bilen açylyar. Ussatlar hormat-sylagy göterýär. Şahyr ezber sazandanyň häsiýetine belentlik bilen ony şeýle keşpde suratlandyrýar. Eseriň dowamynda sazanda bilen baglanyşykly durmuş wakalary okyjynyň göz önünde açylyar.

Şahyr Jepbar Hansähedowyň ezber saz çalşynda barmaklaryň inip-çykyşynyň uly ussatlygyny öwran-öwran nygtaýar. Bu nygtaýjylyk ussat bagsy Sahy halypanyň sözleri bilen aýdylýar:

...”Men-men” diýen dutarçy laň elinden
Içipdim men mukamlaryň şerbedin.
Ýöne şolaň hiç birinde seňki deý
Şol üýtgeşik barmaklary görmedim [1.183].

Mukamlary diňe eliňe dutar alyp döredip bolmaýar. Munuň üçin milletiň döreden senedine sarpa, kämillik diýen ruhy güýç, halypalaryň ynamyna bolan wepa goşulyp barmaklaryňa “dil” bitirmeli. Şahyr sazandanyň ökdelik bilen çalyň her sazynyň şirinligini duýmak üçin deňeşdirmäni peýdalanypdyr:

...Mukam birçak tamam bolandan soňam
Bagşy esli wagt böwrümi diňläp,
Diýipdi: “Dutarly çykmaz garşyňa
Seniň barmaklarňy bir gezek gören” [1.184].

Halypanyň şägirdine bolan minnetdarlygy, adatça “Tüweleme, bere-kella” diýen buýsançly sözler bilen aýdylýar. Bu poemanyň edebi gahrymanlarynyň gepleşiginde sygryýetiň sungatyň güýjüne berýän bahasyny belentlik ölçäýändigine göz ýetirip bolýar. Halypa: “Dutarly çykmaz garşyňa

Seniň barmaklarňy bir gezek gören” diýip, sazandanyň barmaklarynyň saz çalmakdaky ussatlygynyň sebäbidigini aýdýar. Sazandanyň barmaklary mukama ezberligiň, ussatlygyň serişdesine öwrülip, eseriň gurluşyna täze mazmun bezegini çalyýar. Bu hem okyjynyň sygryýetiň gudratly güýjüne, özüne çekiji täsin sungatdygyna duýgulary bilen girip bilmegiňe täsir edýär. Poemanyň gahrymanynyň ussatlygynyň ýüze çykarylmanynda detal ýerlikli tapylypdyr.

Her bir şahyryň çeperçilik serişdesini ulanyş aýratynlygy bolup, hususy häsiýetli serişdeler döredijilik adamsynyň stilini kesgitleýji çeper bölleklerden emele gelýär. M.Seýidow beýan edýän wakasyny ýatlamalaryň üsti bilen okyja ýetirýär. Ýatlamalar çeper edebiýatda ynandyryjy detaldyr. Liriki gahrymanyň ýatlamalarynyň yzyna düşýän okyjy oňa ynanyar. Okyjy hem liriki gahryman bilen türkmen aýdym-saz sungatynyň älemine aýlanýar. Ussatlaryň belent adamkärçiligi, il-halkynyň önünde bitiren hyzmatlary bilen içgin tanyşýar. Şahyr gürründeşlik tärini ulanyp, özüniň söhbetdeşleriniň hem aýdym-saza goýýan hormatynyň belentdigini beýan edýär.

Şahyryň ýene bir eserine seredip geçeliň. Onuň “Bagşy” poemasynda Türkmenistanyň halk bagşysy Orazgeldi Ýlyasowyň ýerine ýetirijilik ussatlygyna halkyň goýýan hormatynyň edebi beýany çeper derejede işlenilipdir. Şahyryň ulanan çeperçilik serişdeleri epiki poemanyň çeperçilik kuwwatyny ölçeýän, köpi gören liriki gahrymanyň edebi hazynasyny açýan senetlerdir.

Bagşydy ol,
Görmesek-de adyny
Arasynda at gazanan bagşylaň.
Ony ölkämizde meşhur eden zat,
Olam ilin-günüň ýöňkäp-ýabşyran
Lakamydy, Sygan diýlen lakamy.
Türkmen ony lakamyndan tanardy.
Zynat bolup dünýäsinde bagşylaň
Yetmiş menzil ýoldan görnen çynardy [1.199].

Bu bentde bagşynyň lakam bilen adygyp, halk içinde adynyň ussatlar bilen deň derejede tutulýandygy aýdylýar. Edebiýatda edebi ýa-da liriki gahrymanyň boýy, syraty çynara meňzedilende “çynar boýly, çynar dek” meňzetmeler ulanylýar. M.Seýidow poemasynyň edebi gahrymany O.Ýlyasowyň ýerine ýetirijilik ussatlygyny “Yetmiş menzil ýoldan görnen çynardy” diýlen metafora arkaly suratlandyrylýar. Bu ýerde bagşynyň ýerine ýetirijilik aýratynlygy metaforanyň özeninde ýerleşdirilýär. Munuň özi şahyryň hususy çeperçilik serişdelerini dörediş özboluşlygy bilen türkmen sygyryýetini baýlaşdyrandygynyň şaýadydyr.

Ussatlaryň mertebesi ençeme ýyllar, asyrlar bilen ýaşajakdygy setirleriň süňňüne siňdirilip, türkmeniň saýrak bilibili Orazgeldi Ýlyasowyň durmuşyndan alnan bir waka hem bu eserde esasy hakykaty açmaga şert döredipdir.

Geçip gitdi uly bagşyň nobatam,
Şonuň bilen konsert bolupdy tamam.
Öň hatardan ak sakgally ýaşuly
Birden örboýuna galdy şo zaman
Yüzlendi konserti alyp barýana,
Tutup bagşylardan Syganyň adyn
Diýdi goja: “Kyn görmän şol oglanjyk,
Aýdyp bersin bize ýene bir aýdym”[1.201].

Şu sahnanyň özi hem halkyň çyn bagşylara bolan hormatynyň nähilidigini aňladýar. Uly bagşy bilen oglanjyk parallellizm bolup gelip, eseriň gahrymanynyň mertebesini, il içindeki abraýyny näderejededigini aýdyňlaş-dyrmagy okyjyň paýyna goýýar.

Bagşyçylyk sungaty kalpdan hem ýürekden dyňzap çykan joşgundan döreyär. Halk köpçüligi bolsa şol joşgunyň ses bilen gaýnaşsyna adalatly baha berýär. “Bagşy” poemasy hem bu halk adatynyň hiç wagt könelmeýän ýörelgediginiň gözli şaýady bolup durýar.

Mämmet Seýidow öz döredijiliginiň temasy türkmeniň gözəl tebigatyndan, mazmunyny halkyň belent ruhy paýhasyndan, arassa ahlagyndan alýar. Milli duýgy-düşünjelerden püre-pür şygrylaryň täsir galdyryjy, özüne çekiji güýji has giňeýär. Watansöýüjiligiň çeper beýany şygryň öňe sürýän pikirinde has kämil röwüşde reňk alýar. Şeýle şygrylary bilen türkmen okyjysynyň kalbynda öçmejek yz goýan ussadyň mirasy edebi şöhle bolup edebiýat älemine nur çaýýar.

EDEBIÝAT

1. Seýidow M. Iki desse gül. -Aşgabat: Türkmenistan. 1990.